

Legalios spaudos ir valdžios santykis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais (1941–1944)

Mantas Bražiūnas

Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto
Žurnalistikos institutas
Maironio g. 7, LT-01124 Vilnius
El. paštas: mantas.braziunas@kf.vu.lt

Vokiečių okupacija Lietuvoje 1941–1944 m. yra priešaringai vertinama ir tuo pačiu įvairiais aspektais nagrinėta šiuolaikinės Lietuvos valstybės istorijos tema. Mokslininkai dažniausiai tiria sudėtingus politikos ir kultūros klausimus, ypatingo dėmesio susilaukia žydų genocidas, jo dalyviai bei pati lietuvių visuomenės pozicija ar požiūris į įvairius to meto karo nusikaltimus bei prievoles. Paradoksaliai, kad dažnai istorikai savo darbuose šio laikmečio legalią ir nelegalią Lietuvoje leistą periodiką nurodo kaip vieną iš pagrindinių tyrimo šaltinių, tačiau apskritai nuosekliau yra tirta tik pagrindžio spauda. Įvairios smulkios nelegalios lietuvių politinės ir karinės organizacijos bei jų 1942–1944 m. leisti nelegalūs laikraščiai ir atsišaukimai dažnai pristatomi kaip bene vienintelė politinė antinacinio pasipriešinimo forma, dėl to – labai svarbi.

Taigi legali periodinė spauda Lietuvoje tuo metu buvo plačiausiai naudojama žiniasklaidos priemonė. Pasikeitus režimams, 1941–1944 m. krašte buvo sukurta iš esmės nauja ir gana plati oficialios periodikos sistema – pasirodė bent 40 leidinių; dauguma – lietuvių kalba.¹ Vokietijoje nacių lyderiai su propagandos šefu Josephu Goebbelsu priešakyje organizavo totalitarinės, instituciskai griežtai centralizuotos propagandos sistemą, kuriai aktyviai

¹ URBONAS, Vytas. Lietuvos žurnalistikos istorija: periodinė spauda. Klaipėda: Klaipėdos univ. I-kl., 2002, p. 286.

panaudojo ir žiniasklaidą. Užėmę Lietuvą, vokiečiai masinei komunikacijai skyrė itin daug dėmesio, siekė visapusiškos kontrolės. Dėl to tuometinė žiniasklaida gana pagrįstai yra siejama tik su okupantų propaganda ir auditorijos manipuliacija. Kita vertus, laikraščių redakcijos dažniausiai sudarė vietas žurnalistai ir politiniai aktyvistai. Dalis jų buvo nusiteikę patriotiškai ir palaikė buvusios valstybės atkūrimo siekius, net griežtos cenzūros aplinkybėmis gindavo savo interesus. Susiformavo specifinis santykis tarp vietinės spaudos ir valdžios, kuri bandė pritaikyti Vokietijoje išbandytas kontrolės priemones – nuo žurnalistams skirtų politinių „konsultacijų“ iki teroro – šįkart jau okupuotame krašte.

Šio laikotarpio legalios spaudos studijos praplėstų žinias apie totalitarinę lietuviškos žiniasklaidos patirtį, praverstų nagrinėjant vokiečių Lietuvoje politines ir socialines problemas. Žiniasklaidos ir valdžios santykių vokiečių okupacijos metu fragmentiškai nagrinėjo vos keli lietuvių istorikai. Galima išskirti Vytauto Kubiliaus studiją² „Neparklūdyta mūza“, kurioje autorius analizuoja lietuvių literatūros ir spaudos leidybą vokiečių. Juozas Bulavas savo 1969 m. veikale³ „Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1940–1944 m.)“ trumpai aptaria spaudos ir radijo kontrolę. Autoriaus pateikta informacija vertinga ir mažai ideologizuota, tad neveltui ir Arūnas Bubnys ja remiasi savo monografijos⁴ skyriuje „Dvasinis genocidas (germanizacija)“, aptardamas spaudos, literatūros bei radijo padėtį Lietuvoje 1941–1944 m.

Nagrinėjant šią temą, galima prisiminti ir netolimą priešistorę – sovietinę Lietuvos okupaciją 1940–1941 m., kai buvo vykdytos intensyvios institucinės propagandos kampanijos, pradėtas formuoti griežtas cenzūros mechanizmas, o spaudos sistema perkurta pagal SSRS administracinių vienetų – respublikų patirtį. Dar daugiau – Antano Smetonos režimas Lietu-

² KUBILIUS, Vytautas. Neparklūdyta mūza: lietuvių literatūra vokiečių. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001.

³ BULAVAS, Juozas. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1940–1944 m.). Vilnius: Pergalė, 1969.

⁴ BUBNYS, Arūnas. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.

voje Respublikoje taip pat buvo išplėtojęs veiksmingą politinės cenzūros infrastruktūrą. Diskusija apie Lietuvos ar užsienio politinių įvykių raidą buvo ribota, todėl 1940 m. vasarą okupacinis sovietų režimas turėjo geras sąlygas perimti lietuviškos spaudos kontrolę ir panaudoti ją, pateisinant valstybės santvarkos kaitą. Toks kontekstas leidžia palyginti ir padaryti platesnes išvalgas apie žiniasklaidą vokiečių okupacijos laikotarpiu.

Tyrimo objektas – legalios periodinės spaudos ir valdžios santykis Lietuvoje vokiečių okupacijos metais. Straipsnio tikslas – analizuoti legalios periodinės spaudos leidybos aplinkybes, siekiant išryškinti okupacinės valdžios politinius ir ideologinius reikalavimus žiniasklaidai, atkurti kontrolės mechanizmus. Chronologinės ribos: 1941 m. birželis – 1944 m. liepa. Geografinės ribos neapima 1939 m. Vokietijos aneksuoto Klaipėdos krašto, tačiau įtrauktas 1939 m. rudenį sovietų lietuviams perduotas Vilniaus kraštas. Tyrimo metodai – rašant straipsnį taikyti istorinis, lyginamasis, analitinis ir kiti metodai, panaudota mokslinė literatūra, publikuoti dokumentai. Straipsnyje daugiausia remtasi Lietuvos centriniame valstybiniame archyve (toliau – LCVA) išlikusiais dokumentais: Generalinio komisaro Kaune⁵, Vilniaus miesto apygardos komisaro⁶, Vokiečių informacijos biuro Kaune⁷, laikraščio „Naujoji Lietuva“ redakcijos⁸, laikraščio „Panevėžio apygardos balsas“ redakcijos⁹; amžininkų liudijimais: Rapolo Mackonio¹⁰, Juozo Brazaičio¹¹, ir Antano Valiukėno pranešimais¹²; taip pat to meto spaudoje skelbtais aukščiausios okupacinės valdžios pareigūnų potvarkiais¹³.

Esminiai žodžiai: periodinė spauda, cenzūra, Antrasis pasaulinis karas, vokiečių okupacija, Lietuva.

⁵ LCVA, fondas R-615.

⁶ LCVA, f. R-614.

⁷ LCVA, f. R-634.

⁸ LCVA, f. R-639.

⁹ LCVA, f. R-1267.

¹⁰ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kl., 2001.

¹¹ BRAZAITIS, Juozas. Vienų vieni. Vilnius: Vilties spaustuvė, 1990.

¹² TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003.

¹³ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen, 1941–1942.*

Spaudos leidybos politinės aplinkybės

Analizuojant spaudos ir valdžios santykio Lietuvoje politinį kontekstą, galima išskirti kelias pagrindines aplinkybes, turėjusias žiniasklaidai esminės svarbos.

Pirmiausia svarbu pažymėti, kad Vokietijos ginkluotųjų pajėgų – Vermachto invazija į Lietuvą buvo neatsiejama Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo dalis. Nors Lietuva buvo traktuojama kaip karo grobis, faktiškai laikyta Sovietų Sąjungos, t. y. prieš, teritorija, tačiau reali politinė situacija šalyje dėl kelių priežasčių vokiečiams buvo palanki.

Pirma, iki tol nepriklausoma Lietuvos valstybė Sovietų Sąjungos sudėtyje išbuvo vos vienerius metus, jos visuomenė nespėta „sovietizuoti“.

Antra, Lietuvos gyventojai patyrė sovietinio režimo represijas, todėl krašte vyravo antisovietinės nuotaikos.

Trečia, naujasis lietuvių politinis elitas nepriklausomos valstybės siekius siejo su Vokietijos parama, todėl buvo linkęs bendradarbiauti su okupaciniu režimu. Savo ruožtu, vokiečių vadovybė pirmaisiais okupacijos mėnesiais toleravo kelių lietuviškų politinių organizacijų veiklą, leido jų lyderiams steigti ir valdyti įvairiakalbę spaudą, tik 1941 m. pabaigoje likvidavę legalias politines organizacijas, visapusiška žiniasklaidos kontrole ėmėsi rūpintis patys.

Taip pat reikia išskirti okupacinio režimo ekonominį interesą. Užėmusi Lietuvą, Vokietija toliau kariavo milžiniškoje Sovietų Sąjungos teritorijoje ir privalėjo užtikrinti kariuomenės išlaikymą, žinoma, jau užimtos Lietuvos gyventojų sąskaita. Legitimavę, racionaliai pagrindę savo valdžią, palapsniui eliminavę politinę konkurenciją ir apriboję alternatyvios informacijos sklaidą, okupantai galėjo užtikrinti savo valdžios tvarumą, taip pat garantuoti efektyvų vietinės ekonomikos funkcionavimą bei jos transformavimą karo reikmėms.

Latvių istorikai Kasparas Zellis, Dmitrijus Olechnovičius patvirtina, kad vokiečiams ir Latvijoje įvedus valdžią, buvo strategiškai svarbu sukurti palankią vidaus politikos atmosferą, sumažinti priešišumą ir papišėšinimą vokiečių armijos užnugaryje – tai ir buvo viena svarbiausių

užduočių periodiniams leidiniams okupacijos laikotarpiu.¹⁴ Vis dėlto reikia akcentuoti, kad bent jau Lietuvoje realus priešiškus vokiečiams apskritai atsirado tik šiems įtvirtinus civilinę valdymą, išsklaidžius lietuvių politinės autonomijos iliuzijas, pradėjus bausti visuomenę, kai ji ignoravo darbo ir karo prievoles.

Galiausiai svabu pabrėžti, kad 1941 m. birželio mėn. Lietuvą užėmė nacionalsocialistinės darbininkų partijos (NSDAP) valdoma valstybė arba kaip patys naciai įsivaizdavo – imperija – taip vadinamas Trečiasis reichas. Ilgalaikiais nacių planais po karo buvo numatyta Baltijos regioną apgyvendinti vokiečių kolonistais, dalis vietinės visuomenės turėjo būti asimiliuota (Lietuvoje 10–30 proc.), didžioji dalis deportuota, įskaitant ir inteligentiją.¹⁵ Bet kokia Baltijos valstybių valstybingumo forma atmeta, planuota gyventojus perkelti tolyn į Rytus, kad sudarytų „žmonių sieną“, skiriančią nuo Rusijos.¹⁶ Pasitelkus kolonizaciją suvokietinti norėta pačią Lietuvos teritoriją, tačiau ne jos gyventojus.

Taigi pasikeitus santvarkai Lietuvoje, žiniasklaida, veikdama naujomis politinėmis sąlygomis, turėjo padėti užtikrinti okupacinio režimo interesus, kuris iš esmės kėlė grėsmę vietos visuomenės išlikimui. Kita vertus, tokie nacių vadovybės ateities planai užimtoje teritorijoje dar labiau apsunkino vokiečių galimybes apsaugoti režimą nuo kritikos.

¹⁴ ZELLIS, Kaspars; OLECHNOVIČ, Dmitrij. Karikatūra laikraštyje „Tevija“ 1941–1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kritikos klausimai. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 2(18), p. 50.

¹⁵ DIECKMANN, Ch. Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotojo Lietuvoje 1941–1944 m. Iš: ANUŠAUSKAS, Arvydas; LAURINAVIČIUS, Česlovas. *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 127.

¹⁶ Ten pat, p. 128.

Nacistinio režimo politika: spaudos kontrolė

Straipsnyje daroma prielaida, kad vokiečių valdžia spaudą Lietuvoje kontroliavo priemonėmis, jau kurį laiką taikytomis Reicho spaudai. Mat nacių režimas nuo pat savo įsigalėjimo pradžios Vokietijoje per naujai įsteigtas specialias institucijas stengėsi kontroliuoti žiniasklaidą ir ją panaudoti savo politinei propagandai skleisti, sukauptė tokios veiklos patirtį. Šiame skyriuje bus išskirti svarbiausi Vokietijoje taikyto spaudos kontrolės mechanizmo veiksniai. Jie bus analizuojami, nagrinėjant Lietuvos spaudos padėtį okupacijos laikotarpiu.

Amerikiečių istorikas Josephas Bendersky's teigia, kad 1933 m. kovą Goebbelso įkurta Propagandos ministerija žymi tarsi naują – griežtos cenzūros – etapą Vokietijoje¹⁷. Svarbiausios masinės komunikacijos priemonės – radijas, spauda ir kinas buvo reorganizuotos pagal NSDAP idealus. Jos turėjo sudaryti tarsi vieningą sistemą, dalintis idėjomis, koordinuotai ir palaipsniui skleisti analogišką informaciją. Sistemą kontroliuoti, tarsi jai pirmininkauti turėjo valstybė.¹⁸

Filosofijos profesorius Gintautas Mažeikis teigia, kad svarbiausias nacistinės propagandos tikslas buvo kurti „tautinę bendruomenę“. Nacistiniai propagandos subjektai turėjo bet kokiomis aplinkybėmis ginti savo rasinius, etninius, mitinius įsitikinimus, savo indoktrinuotos, melagingos sąmonės sprendimus. Nacistinio mito kūrimas, fašizmo – specifinės militarinės-ekonominės doktrinos – diegimas, A. Hitlerio kulto platinimas buvo svarbios sudedamosios nacistinės propagandos dalys.¹⁹

Britų istorikas Davidas Welchas teigia, kad, nors naciai spaudą laikė įtakos masėms instrumentu, tačiau savo propagandinę sėkmę veikiau

¹⁷ BENDERSKY, Joseph W. A concise history of Nazi Germany. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2014, p. 241.

¹⁸ WELCH, David. The Third Reich: Politics and Propaganda. 2002, p. 57 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/BSS460/The_Third_Reich_Politics_and_Propaganda.pdf> [žiūrėta 2014 m. rugpjūčio 8 d.].

¹⁹ MAŽEIKIS, Gintautas. Propaganda ir simbolinis mąstymas: monografija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010. p. 226.

siejo su radiju ir kinu. Kita vertus, tuo metu Vokietija galėjo pasigirti dienraščių gausa – jų buvo daugiau nei D. Britanijoje, Prancūzijoje ir Italijoje kartu sudėjus. Spaudos sistema buvo išplėta ir privati, tuo skyrėsi nuo radijo, todėl spaudos „nacifikacija“ buvo būtina ir sudėtinga. Propagandos ministras Goebbelsas planavo jos kontrolę perimti palaipsniui. Tai leido paruošti nacių žurnalistus jų busimam vaidmeniui karo metu ir dar svarbiau – spaudos skaitytojų įpročiai nebuvo nutraukti staiga.²⁰

Autorius savo tyrime atskleidžia, kaip nacių režimas veikdamas per savo partijos organizacijas arba valstybės institucijas užvaldė spaudos sistemą, pasitelkęs trijų kryptių strategiją: a) valstybė griežtai kontroliavo visą spaudos leidybos pramonę; b) nacių partijos leidykla palaipsniui perėmė didžiosios periodinių leidinių dalies nuosavybę; c) režimas per valstybinę naujienų agentūrą DNB (Deutsches Nachrichtenbüro) ir kasdienes direktyvas kontroliavo spaudos turinį.²¹

Naciai pradėjo vadovauti žiniasklaidą vienijančioms ar atstovaujančioms organizacijoms, todėl netrukus žurnalistika galėjo užsiimti tik „rasės ir politine prasme patikimi“ žmonės. Reiche „nepatikimas“ leidinys buvo tiesiog uždaromas arba jo nuosavybę perimdavo NSDAP spauda. Skaitytojai neturėjo sužinoti apie savininkų pasikeitimą, dauguma leidinių toliau veikė senaisiais pavadinimais. Iš skaičių aiškėja, kad naciai centralizavo sistemą sėkmingai: 1933 m. pradžioje iš 4700 šalyje veikusių dienraščių jie valdė – 59, kurių tiražas siekė 782 121 egzempliorių, tų pačių metų pabaigoje – 83 dienraščius – 2 400 000 egzempliorių tiražu. 1939 m. naciai jau valdė 2/3 Vokietijos spaudos, 1944 m. – 87 proc. Davidas Welchas pastebi, kad taip žurnalistika buvo tarsi transformuota į savotišką valstybinę korporacinę

²⁰ WELCH, David. The Third Reich: Politics and Propaganda. 2002, p. 43-48 [interaktyvus]. Prieiga per internetą: <http://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/BSS460/The_Third_Reich_Politics_and_Propaganda.pdf> [žiūrėta 2014 m. rugpjūčio 8 d.].

²¹ Ten pat.

veiklą²². Patys žurnalistai tokį santykį su valdžia priėmė iš esmės nesi-
priešindami.

DNB buvo įkurta dviejų didžiausių Vokietijos naujienų agentūrų pa-
grindu. Jau netrukus daugiau nei pusę Reicho spaudos turinio sudarė
DNB medžiaga, dažnai informaciją redakcijos tiesiog perrašydavo pažo-
džiui. Valdžia spaudą aprūpindavo tiek informacija, tiek instrukcijomis –
nurodė ne tik straipsnių temas, bet ir jų vietą leidinyje. Redaktoriai buvo
tiesiogiai atsakingi už valdžios nustatytos tvarkos pažeidimus. Davidas
Welchas pažymi, kad taip režimas iš žiniasklaidos galutinai perėmė inici-
atyvą, o dauguma laikraščių Vokietijoje buvo tarsi virtualiai redaguojami
Propagandos ministerijos pareigūnų.²³

Apibendrinant išskiriami šie svarbiausi Vokietijoje taikyto periodi-
nės spaudos kontrolės mechanizmo veiksniai:

- propagandos ir cenzūros įstaigų veikla;
- naujienų pateikimo pobūdis – reguliavimas;
- spaudos pramonės ir laikraščių nuosavybės kontrolė.

Centralizuota propagandos ir cenzūros įstaigų veikla Lietuvoje

Vokietijai okupavus Lietuvą, naciai – kaip ir Reiche – iš karto ėmėsi
analogiškos masinės komunikacijos priemonių pertvarkos, pradėjo tai-
kyti įvairaus pobūdžio ribojimus, žurnalistams – cenzūrą.

Radio ir kino sistemos buvo perimtos ir valdomos tiesiogiai vo-
kiečių valstybinių bendrovių. Vilniaus ir Kauno radijo stotys įtrauk-
tos į Vokietijos radijo stočių valdymo sistemą – Lietuvos radijas tapo
pavaldus Reicho radijo bendrovei (Reichs-Rundfunk GmbH) ir jos
įgaliotiniams²⁴. Radijo auditorijai Reicho komisaras Rytų kraštui įve-
dė tiesioginį apribojimą – nuo 1942 m. sausio 13 d. oficialiai uždraudė

²² WELCH, David. *The Third Reich: Politics and Propaganda*. 2002, p. 46 [interakty-
vus]. Prieiga per internetą: <http://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/BSS460/The_Third_Reich_Politics_and_Propaganda.pdf> [žiūrėta 2014 m. rugpjūčio 8 d.].

²³ Ten pat, p. 48.

²⁴ BUBNYS, Arūnas. *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*. Vilnius: Lietuvos gyven-
tojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 474.

gyventojams klausytis užsienio radijo stočių, sąmoningai skeidusiems jų skelbiamas žinias galėjo būti pritaikyta ir mirties bausmė.²⁵ Visas Baltijos šalių kino filmų gamybos bei nuomos įmonės, kino teatrus ir visą jų turtą jau 1941 m. rugpjūčio 19 d. perėmė valstybinė „Rytų krašto filmų bendrovė“. Kitoms įstaigoms ir įmonėms bet kokia veikla kino srityje buvo draudžiama.²⁶ Vokiečiai Lietuvoje iš karto ėmėsi kino teatrų rekonstrukcijos, kita vertus, šalyje jų veikė vienetai.

Spaudą cenzūruoti vokiečiai pradėjo iš karto po Vermachto invazijos. Jos metu Lietuvos teritorija buvo padalinta: Rytų bei Pietryčių Lietuva pateko į Centro armijų grupės karo komendantūros jurisdikciją, likusi šalies dalis buvo priskirta Šiaurės armijų grupės karo komendantūrai. Miestuose buvo įkurtos karo lauko komendantūrų būstinės, kurios turėjo prisiimti dalį aukščiausios civilinės administracijos pareigų, jų kompetencijai priklausė ir viešosios informacijos kontrolė.

Šiose komendantūrose darbą pradėjo Propagandos žinybos/kuopos (Propaganda staffel). Jos turėjo prižiūrėti ir kontroliuoti okupuoto krašto žiniasklaidos priemones, ginti kariuomenės interesus. Vokiečiai ieškojo kontaktų, pirmiausia, su lietuvių politiniais lyderiais: 1941 m. birželio 30 d. Kaune įsikūrusi vokiečių karo lauko komendantūra Kaino miesto komendantui pulk. Bobeliui nusiuntė oficialų kreipimąsi, kuriame pranešė, kad visi bet kuria kalba spausdinti leidiniai gali išeiti tik po išankstinės cenzūros, juos reikia pateikti peržūrai propagandos kuopos spaudos skyriui.²⁷

Lietuvių politiniai aktyvistai karinei cenzūrai nesipriešino ir pripažino vokiečių valdžios viršenybę. Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas posėdyje netgi oficialiai nutarė, jog laikraštis mieste bus leidžiamas su vokiečių vadovybės žinia ir paskyrus tam cenzorių.²⁸ Iki 1941 m. pa-

²⁵ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942, sausio 27, p. 21.

²⁶ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941, gruodžio 1, p. 163.

²⁷ BARANAUSKAS, B.; RUKŠĖNAS, K. Nacionalistų talka hitlerininkams. Vilnius: Mintis, 1970, p. 30.

²⁸ BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą: (1940 06 – 1941 09). Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 107.

baigos nėra jokių duomenų ir apie pagrindžio spaudą, visi laikraščiai buvo leidžiami legaliai ir tik „Į laisvę“ Kaune pradėtas spausdinti be vokiečių karinės vadovybės leidimo, nes šios tuo metu mieste paprasčiausiai dar nebuvo.

Centralizuotas okupacinio režimo propagandos ir cenzūros aparatas pradėtas kurti, vokiečiams Lietuvoje įvedus civilinį valdymą. Iš užimtų teritorijų 1941-ųjų liepos 17-ąją Reichas sudarė Lietuvos, Latvijos, Estijos bei Baltarusijos generalines sritis. Vilniaus kraštas buvo oficialiai priskirtas Lietuvos generaliniai sričiai. Iš generalinių sričių buvo suformuotas Ostlando (Rytų krašto) teritorinis vienetas, kurio centras buvo Rygoje, aukščiausioji valdžia priklausė Reicho komisarui H. Lohsei. Lietuvos generaliniai sričiai vadovavo Generalinis komisaras Adrijanas fon Rentelnas, kuris jau liepos 28 d. perėmė valdžią ir savo civilinę administraciją įkūrė Kaune. Lietuva buvo suskirstyta į Vilniaus miesto ir Vilniaus krašto, Kauno miesto ir Kauno krašto, Šiaulių ir Panevėžio apygardas, kurioms vadovavo apygardos komisarai. Viešosios informacijos platinimo ir kontrolės funkcijos paskirstytos per visus Ostlando valdymo lygmenis.

Veikiausiai atkartojant Propagandos ministerijos, kaip stipraus, viską apimančio politinio įtikinėjimo centro Vokietijoje, idėją – panaši institucija buvo įkurta ir Rytų krašte. Pavadinta – Reicho komisariato Propagandos skyriumi, veikė Rygoje. Propagandinį darbą Lietuvos generalinėje srityje turėjo koordinuoti analogiškas skyrius įsteigtas Generaliniame komisariate Kaune. Vilniuje veikė šio skyriaus padalinys. Taip pat buvo suformuotos Reicho, Generalinio ir Apygardos komisarų spaudos tarnybos. Šios įstaigos buvo atsakingos už periodinės spaudos leidybą, jos cenzūrą. Beje, greta civilinės cenzūros toliau veikė ir karinė.²⁹

Spauda buvo tvarkoma pagal Generalinio komisariato Propagandos skyriaus nustatytas taisykles.³⁰ Šiame skyriuje įvairaus pobūdžio me-

²⁹ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kla, 2001, p. 324.

³⁰ BUBNYS, Arūnas. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 472.

džiaga būdavo „pritaikoma prie vietinių sąlygų“ ir platinama po įvairias vokiečių institucijas ir spaudą. Pavyzdžiui, Antanas Valiukėnas pažymi, kad esą Propagandos skyrius formuluoja vedamuosius straipsnius, kuriuos pagal užsakymą Tauriaus slapyvardžiu rašė ir lietuvius – dr. Stepoinaitis.³¹ Kita vertus, šios institucijos kompetencijai priklausė daugelis veiklos sričių, todėl formuojant spaudą, svarbesnis vaidmuo teko apygardos komisariatų spaudos tarnyboms, už kurių veiklą buvo atsakingi Spaudos sekretoriai.

1942 m. rugsėjo 14 d. Propagandos skyriaus Vilniaus padalinys buvo apskritai likviduotas, jo funkcijos perduotos tiesiogiai vykdyti Vilniaus miesto apygardos komisariatui.³² Iš išlikusių šio komisariato Spaudos tarnybos sekretoriaus ataskaitų³³ galima atkurti organizacijos veiklos strategiją, taktiką ir metodus.

Pirmiausia vokiečių administracija Vilniuje pageidavo visoms tautinėms grupėms, išskyrus žydus, duoti galimybę spaudą skaityti savo kalbomis. Okupacijos pradžioje vietos aktyvistams jų prašymu buvo suteikta teisė leisti dienraščius – lietuvių kalba „Naujoji Lietuva“ ir lenkų – „Goniec Codzienny“. Pati Spaudos tarnyba leido laikraščius: vokiečių kalba „Vilnaer Zeitung“ ir baltarusių kalba „Bielaruski holas“. Dirbdami su kiekvienos etninės grupės laikraščio redakcijomis, vokiečiai laikėsi skirtingos taktikos.

Jeigu „Goniec Codzienny“ buvo informacinio pobūdžio leidinys, daugiausiai perspausdinęs medžiagą iš Vokietijos laikraščių ir žurnalų, tai „Naujosios Lietuvos“ redakcijai leista leidinį plėtoti savo iniciatyva.³⁴ Laikraščio redaktoriams buvo suteikta dalinė nepriklausomybė, nes norėta, kad auditorijai leidinys atrodytų ištis „lietuviškas“. Visgi lietuvių žurnalistai, esą siekdami „nacionalistinių tikslų“, bandė piktnaudžiauti

³¹ TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003, p. 369.

³² LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 38.

³³ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733; LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8.

³⁴ LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8, p. 143.

suteiktomis laisvėmis, todėl vokiečių interesai buvo „ginami“ cenzūra ir kitomis „tiesioginės intervencijos“ priemonėmis.³⁵

Svarbu pažymėti, kad „Naujosios Lietuvos“ sekmadienio numeris buvo papildomas literatūrai skirtu priedu. Cenzoriai toleravo liuanistines šios srities publikacijas, tačiau ir tokia medžiaga turėjo atitikti politinius reikalavimus. Pirma, lietuviški istorijos ir literatūros rašiniai negalėjo turėti politinės potekstės, antra – vokiečių valdininkai pageidavo, kad greta jų deramas dėmesys būtų skiriamas vokiečių kultūrai ir mokslui.

Baltarusiškas savaitraštis „Bielaruski holas“ buvo Spaudos tarnybos plėtotas projektas. Tiek finansine, tiek politine prasme laikraštis teturėjo tik nepriklausomybės nuo vokiečių regimybę. Leidybą Reicho komisarui Rygoje patvirtinus, Lietuvos Generaliniam komisarui iš propagandos fondo skyrus subsidijas, šis laikraštis 1942 m. kovo 1 d. pasirodė 6500 egz. tiražu.³⁶ Svarbiausia baltarusiško laikraščio paskirtis – politiniais ir kariniais klausimais „šviesti“ baltarusiškai kalbančią Vilniaus krašto visuomenės dalį.³⁷ Siekdami legitimuoti savo režimą, vokiečiai bandė suformuoti neigiamą buvusios lenkų ir sovietų valdžios įvaizdį. Spaudos tarnyba užpildė laikraščio puslapius politine medžiaga, o redakciją – ideologinėmis konsultacijomis. Vėliau vokiečiai arogantiškai pažymės, kad „Bielaruski holas“ tekstai apie užsienio politiką ir karo naujienas yra pritaikyti prie žemesnio intelekto auditorijos poreikių.³⁸ Kita vertus, tokia taktika buvo pagrįsta, nes savaitraštis tapo populiarus tarp skaitytojų ir jo tiražas buvo padidintas iki 10 000 egz.

1941 m. rugsėjo mėn. vokiečių administracija reikalavo „Naujosios Lietuvos“ laikraštyje spausdinti vieną puslapį vokiečių kalba. Jis neva buvo skirtas savos kariuomenės reikmėms, tekstus redagavo patys vokiečiai.³⁹ Netrukus jie tiesiog pradėjo leisti dienraštį vokiečių kalba

³⁵ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 39.

³⁶ LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8, p. 147.

³⁷ LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8, p. 149.

³⁸ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 12.

³⁹ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kl., 2001, p. 309.

„Wilnaer Zeitung“. Leidyba iš pradžių užsiėmė Spaudos tarnyba, tačiau vėliau leidinį originalia propagandine medžiaga turėjo aprūpinti nauji darbuotojai, pasamdyti kaip tik šiai užduočiai.⁴⁰ Leidinys buvo skirtas vokiečių administracijai ir kolonistams.

Okupuotame krašte naciai netoleravo net ir menkiausio politinio oponavimo ar kritikos, todėl įvesdavo kurioziškų draudimų. Kaip aprašo A. Valiukėnas, kartą lietuviška spauda esą gavusi cenzoriaus nurodymą, draudžianti kritikuoti ar išjuokti sovietų valdžios klaidas Lietuvoje, nes visuomenė gali suprasti, kad taip kritikuojama ne buvusi, o dabartinė – vokiečių valdžia.⁴¹ Cenzūra uždraudė savarankiškai cituoti pagrindinių NSDAP ideologų knygas – A. Hitlerio „Mein Kampf“ ir A. Rosenbergo „XX amžiaus mitas“.⁴²

Nacių planų Rytų krašte pateikimas, be abejo, buvo išimtinai pačių vokiečių darbas. R. Mackonis savo atsiminimuose aprašo⁴³, kad 1942 m. pabaigoje vokiečių spaudos straipsnį, kuriame buvo išdėstyti okupuotų kraštų germanizacijos planai, išspausdino visą ir be cenzūros žinios. Rašinį vertė nepriklausomas vertėjas, o laikraščio numeris buvo akimirksniu išparduotas. Žinoma, redaktorius netrukus sulaukė cenzūros reakcijos. Krašto spauda gavo oficialų⁴⁴ (Mackonis – dar ir asmeninį⁴⁵) Generalinio komisariato Propagandos skyriaus draudimą perspausdinti straipsnius iš Reicho spaudos be cenzūros leidimo.

1942 metų vasarį Spaudos sekretorius raportuoja⁴⁶, kad jis ne tik cenzūravo „Naujosios Lietuvos“ tekstą, bet ir „konsultavo“ redakciją

⁴⁰ LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8, p. 145.

⁴¹ TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003, p. 357.

⁴² Ten pat, p. 400.

⁴³ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kla, 2001, p. 331–332.

⁴⁴ LCVA, f. R-639, ap. 1, b. 6, p. 10.

⁴⁵ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kla, 2001, p. 333.

⁴⁶ LCVA, f. R-634, ap. 2, b. 8, p. 149.

politiniais bei ideologiniais klausimais. Tai buvo įprastas reiškinys, nes Lietuvoje nebuvo specialiai įkurtų institucijų, kurios žiniasklaidai atrinktų „politiškai ir ideologiškai patikimus“ darbuotojus. Spaudos tarnybos paprasčiausiai palaikė nuolatinį ryšį su žurnalistais, nurodydavo jiems savo politinius reikalavimus ir lūkesčius – atidžiai sekdamo, kaip redakcijoms sekasi juos įgyvendinti.

Laikraščių redakcijų sudėtis taip pat tiesiogiai priklausė nuo vokiečių vadovybės valios. Pavyzdžiui, 1942 m. liepos 20 d. R. Mackonis antrą kartą tapęs „Naujosios Lietuvos“ vyr. redaktoriumi ir pokariu dėl to apklaustas sovietų tardytojų, teigė, jog paskirtas jis buvo automatiškai, nes iki tol esą dirbo redaktoriaus pavaduotoju.⁴⁷ Visgi tuometinis Vilniaus miesto apygardos komisariato Spaudos sekretorius savo 1942 m. liepos mėn. ataskaitoje tvirtina Mackonį naujuoju redaktoriumi paskyręs pats, nes vertino šį žurnalistą dėl Vilniaus krašte sukauptos patirties. Tuo tarpu kito pretendento – nacionalsocialistines idėjas išpažįtančio Broniaus Tiškaus, kandidatūra atmesta dėl jo jauno amžiaus.⁴⁸ Beje, Bronius Tiškus vėliau tapo ne tik „Naujosios Lietuvos“, bet ir nuo 1943 m. Kaune leisto dienraščio „Ateitis“ vyr. redaktoriumi.

Vokiečių politiniai reikalavimai redakcijoms apėmė kelias pagrindines nuostatas. Pirmiausia, siekta įteigti, kad Reicho vadovaujama „naujoji Europa“ yra vienintelis išsigelbėjimas ir alternatyva bolševizmui, visos draugiškos tautos privalo prisidėti prie pergalės savo ūkinėmis pastangomis. Todėl laikraščiai Lietuvoje esą privalo reklamuoti darbo tarnybą, smerkti spekuliuojančius būtiniausiomis prekėmis ir kitaip pažeidžiančius vokiečių ekonominius interesus. Pasitelkę spaudą, okupantai norėjo viešai įtvirtinti savo viršenybę, vienintelės stabilios politinės vadovybės įvaizdį, visapusiškai sustiprinti Vokietijos valstybės prestižą. Ypatingo vokiečių palankumo sulaukdavo originalūs antisovietiniai, antižydiški, JAV ir Anglijos valstybes kritikuojantys straipsniai.

⁴⁷ MATEKŪNAITĖ. Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dienoraščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 12(336), p. 36.

⁴⁸ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 19.

Ataskaitose teigiama, kad, pavyzdžiui, lietuviškoji „Naujoji Lietuva“ pasižymėjo stabilia antisovietine ir antisemitine pozicija. Propagandinė medžiaga, Reicho darbo tarnybos reklama „Naujosios Lietuvos“ puslapiuose dažnu atveju buvo kokybiška, kompleksiška ir labiau rafinuota, nei dienraštyje lenkų kalba.⁴⁹

Kita vertus, vokiečių pareigūnai pripažino, jog priversti laikytis politinių reikalavimų laikraščio redakciją buvo įmanoma tik palaikant spaudimą, nuolatos įtikinėjant ir derantis. Išskirtas priešiškas lietuvių inteligentijos požiūris, pažymėta, kad teko dažnai cenzūruoti tekstus, kuriuose opozicija vokiečiams reiškia netiesiogiai.⁵⁰

Iš šių faktų aiškėja, kad nors vokiečių civilinei valdžiai Lietuvos generalinėje srityje pavyko sukurti centralizuotą propagandos ir cenzūros institucijų aparatą, tačiau valdžios ir spaudos santykis turėjo būti intensyvus ir nuolatinis. Tik taip režimo valdininkai galėjo efektyviai apriboti laikraščių redakcijų saviraišką ir apsaugoti režimą nuo kritikos.

Vokiečių informacijos biuras

Valstybinis informacijos biuras buvo viena svarbiausių Reicho spaudos kontrolės priemonių. Naciams ištikimi valdininkai pasitelkę agentūrą DNB, įtvirtino naujienų pateikimo monopolį, medžiagą žiniasklaidai netgi papildydavo smulkiomis instrukcijomis – kada ir kur spausdinti. Ši taktika veikė efektyviai ir leido išvengti papildomo laikraščių tekstų cenzūravimo. Todėl naciai ją pabandė pritaikyti ir Lietuvoje.

1941 m. rugpjūčio 14 d. vokiečiai uždarę lietuvišką informacijos agentūrą „Eltą“⁵¹, Kaune įkūrė DNB padalinį. Organizacija vadinta „Vokiečių informacijos biuru“ (Das deutsche Nachrichtenbüro in Kauen (toliau – Kauno DNB), kontroliuota Generalinio komisariato Spaudos tarnybos, biuras informaciją teikė spaudos leidinių redakcijoms bei radijui.

⁴⁹ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 25.

⁵⁰ LCVA, f. R-614, ap. 1, b. 733, p. 25.

⁵¹ MATEKŪNAITĖ. Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dienoraščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 11 (335), p. 39.

„Vokiečių informacijos biuras“ atliko ne tik įprastos naujienų agentūros, bet ir valdžios informacijos centro funkcijas. Čia suplaukdavo DNB padalinių naujienos iš skirtingų pasaulio žemynų, taip pat ir – karinės. Straipsniai iš Vokietijos bei kitų Rytų krašto sričių leidinių. Taip pat įvairių Lietuvos institucijų ir bendrovių pranešimai, vokiečių komisarų bei lietuvių politikų – Generalinių tarėjų, potvarkiai, įsakai ir ataskaitos, vokiečių saugumo tarnybų ir kariuomenės skelbimai.

Vokiečių administraciją ir lietuvių visuomenę skyrė kalbos barjeras, todėl Kauno DNB biure okupacinės valdžios tekstai būdavo išverčiami ir siunčiami laikraščių redakcijoms. Tuo tarpu spaudos cenzoriai šią problemą sprendavo priešingai – visi ne vokiški leidiniai buvo įpareigoti originalius tekstus išversti ir juos pristatyti į atitinkamą cenzūros įstaigą jau vokiečių kalba.

Lietuvoje, kaip ir Vokietijoje, padedant DNB, naciai siekė visose žiniasklaidos priemonėse skleisti analogišką informaciją, sukurti bendrą nuomonę ir nepalikti galimybės alternatyvai. Todėl didesnę šios agentūros medžiagos dalį Lietuvos žiniasklaidai skelbti buvo iš esmės privaloma, tačiau ne viską laikraščių redakcijos spausdindavo. Generalinio komisaro Propagandos skyriui teko redakcijoms netgi oficialiai pakartoti šį reikalavimą, o nepaskelbtus pranešimus liepta publikuoti papildomai.⁵² Lietuvoje agentūros atsiųsta medžiaga taip pat būdavo pažymėta – kurios naujienos antraeilės, o kurios turi būti pirmajame puslapyje.⁵³

Netrukus laikraščių redakcijos tapo visiškai priklausomos nuo DNB pateikiamų tarptautinių naujienų. Tik Kauno dienraštis „Ateitis“ turėjo savo korespondentą Berlyne, lietuviams uždrausta siųsti juos į Europos sostines, netgi pranešimai iš Rygos, Talino spaudai buvo neleistini – taip periodika visiškai izoliuota nuo savarankiškų kontaktų su užsieniu.⁵⁴

⁵² LCVA, f. R-639, ap. 1, b. 6, p. 19

⁵³ MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos l-kla, 2001, p. 319.

⁵⁴ TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003, p. 401.

Kauno DNB laikraščių administracijoms siuntė įvairias direktyvas, kuriomis siekė daryti ir tiesioginį politinį spaudimą, ir pateikti smulkesnių veiklos instrukcijų. Pavyzdžiui, 1942 m. balandžio 13 d. biuras pareikalavo vokiečių civilinės valdžios asmenų pavardes ir titulus lietuvių spaudoje rašyti vokiečių kalba, pranešimų bei potvarkių tekstuose nebandyti jų sulietuvinti. Raginta svarbiausių vokiečių valdžios asmenų pareigybes pateikti iškilmingesne, protokoline forma.⁵⁵ 1942 m. lapkričio 7 d. DNB išplatino pranešimą, kuriame reišė nepasitenkinimą tuo, kaip laikraščiuose pateikiama informacija apie vokiečių karines pergales, reikalauta, kad redakcijos pačios parengtų platesnių komentarų šia tema.⁵⁶

1943 m. kovo 17 d. Kauno DNB išplatino Reicho komisariato spaudos šefo Walterio Zimmermanno slaptą pranešimą Ostlando spaudai, kuriame reikalauta, kad žurnalistai tikėtų pergale kare ir būsima naująja Europa. Savo entuziazmu jie esą turėjo įkvėpti ir skaitytojus. Kreipimasis baigtas grasinimais, jog: „Pavargę laikraščiai mūsų didžiąją likimo valandą yra nereikalingi!“⁵⁷ Jau kitą dieną po šio pranešimo išplatavimo „Naujosios Lietuvos“ redaktorius, Rapolas Mackonis, iki tol laikytas patikimu, buvo suimtas ir įkalintas Štuthofo koncentracijos stovykloje.

Iš šių duomenų aiškėja, kad DNB padalinio Kaune veiklos pobūdis buvo panašus į vykdytą – Vokietijoje. Lietuvoje biuras buvo svarbi propagandos bei cenzūros sistemos dalis, sėkmingai užtikrino režimui naujų pateikimo monopolį.

Laikraščių ir spaudos pramonės nuosavybė

Įtvirtinusi civilinį valdymą, okupacinė valdžia siekė perimti tiesioginę tiek periodikos, tiek knygų leidyklų, spaustuvių, prekybos įmonių kontrolę ir nuosavybę. Vokiečiai taip tikėjosi tarsi monopolizuoti visą krašto leidybą bei spaudos pramonę ir valdyti šią sferą centralizuotai.

⁵⁵ LCVA, f. R-639, ap. 1, b. 6 p. 11.

⁵⁶ Ten pat, p. 7.

⁵⁷ Ten pat, p. 4–5.

Leidybinę veiklą krašte vokiečiai reguliavo aukščiausios vadybės potvarkiais. Pirmą – „dėl leidimo ir spausdinimo reikalų tvarkymo“⁵⁸ – Reicho komisaras Rytų kraštui išleido 1941 m. gruodžio 22 d. Pagal šį potvarkį visoms veikiančioms ir naujai steigiamoms knygų ir periodikos leidykloms, spaustuvėms, prekybos įmonėms ir visiems norintiems individualiai užsiimti leidybine veikla buvo privalu gauti raštišką civilinės administracijos sutikimą. Žinoma, kad vokiečių įstaigoms šis reikalavimas nebuvo taikomas. Taip pat reikalauta, jog po du kiekvieno leidinio egzempliorius leidėjai pristatytų Reicho ir Generaliniam komisariatams. Įdomu tai, kad numatytos bausmės nesilaikantiems reikalavimų nebuvo griežtos – kalėjimas iki šešių mėnesių ir piniginė bauda arba viena iš šių bausmių.

Netrukus šio 1941 m. gruodžio 22 d. įsakymo pagrindinės nuostatos pakartotos Reicho ministro užimtoms Rytų sritims Alfredo Rosenbergo potvarkyje. Įdomu tai, kad šis dokumentas išleistas Berlyne 1942 m. kovo 5 d., tačiau Lietuvoje Generalinio komisaro oficialiame laikraštyje paskelbtas tik 1942 m. liepos 1 d.⁵⁹ Viena vertus, galima manyti, kad šių taisyklių pakartojimas tebuvo formalumas, kita vertus – šiame potvarkyje nustatyta jau itin griežta piniginė bauda prasikaltusiems – iki 100 000 reichmarkių.

Šie potvarkiai okupacinei valdžiai suteikė teisinį pagrindą ir galimybę pertvarkyti šalies leidybinę veiklą, nes net veikusios įmonės turėjo gauti oficialius leidimus. Įdomu tai, kad dokumentai paskelbti iš karto po svarbių Lietuvos generalinės srities politinio gyvenimo permainių.

1941 m. pabaigoje buvo uždraustos ir likviduotos vienintelės legaliai veikusios vietinės politinės organizacijos: Lietuvių aktyvistų frontas (LAF) ir Lietuvių nacionalistų partija (LNP). Nors šios organizacijos visiškai priklausė nuo vokiečių valdžios, tačiau būtent LAF ir LNP iškart po birželio sukilimo pradėjo leisti laikraščius Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir dar keliuose mažesniuose miestuose. Vėliau konkuravo

⁵⁸ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1941, gruodžio 28, p. 267–268.

⁵⁹ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942, liepos 1, p. 420–421.

tarpusavyje dėl šių leidinių kontrolės. Reikia pabrėžti, kad laikraščių tiražai Lietuvos mastu buvo milžiniški. Dienraštis „Į laisvę“ Kaune leistas 90 000 egzempliorių tiražu.⁶⁰ Laikraščių: „Tėviškė“, „Žemaičių žemė“, „Panevėžio balsas“ ir kitų, tiražas siekė dešimtis tūkstančių egz.⁶¹

Lietuvoje uždraudus politines partijas, kurį laiką šie laikraščiai priklausė privatiems asmenims arba bendrovėms, tačiau panašu, jog ir jų nuosavybę valdžia mėgino perimti bei tiesiogiai kontroliuoti.

1943 m. vasario 22 d. JAV pasiuntinybės Stokholme ataskaitoje⁶² teigiama, kad vokiečiai 1942 m. rugsėjo mėn. perėmė kelių lietuviškų leidinių kontrolę ir siekė valdyti likusius. Pažymima, kad tai padaryta dėl šių laikraščių pelno, kuris neva buvo skiriamas lietuvių visuomenės reikmėms, pavyzdžiui, studentų stipendijoms, menininkų paramai ir pan. Esą šiam tikslui įkurta speciali įmonė „Pressevertrieb“, nurodoma, kad ji jau leidžia „Naująją Lietuvą“, „Goniec Codzienny“ ir abu laikraščius vokiečių kalba. Vėliau ataskaitoje teigiama, kad Lietuvos laikraščių leidybą turėjo kontroliuoti Vokietijos kompanija „Deutscher Verlag“.

„Pressevertrieb“ iš tikrųjų buvo atsakinga už „Naujosios Lietuvos“ platinimą, o apie „Deutscher Verlag“ veiklą Lietuvoje daugiau duomenų rasti nepavyko, todėl sunku daryti platesnes išvadas apie tolimesnę periodinių leidinių nuosavybės kaitą.

Jekaterina Kosakovskaja, analizavusi vokiečių knygų leidybą Lietuvoje, atskleidžia, kad didžiausias Lietuvos leidyklas ir spaustuves režimui perimti buvo paprasčiau, nes šios dar sovietmečiu buvo nacionalizuotos. Svarbiausias leidybos ir spaudos pramonės įmonės iš karto ėmėsi griežtai kontroliuoti Vokietijos bendrovės arba režimo paskirti vokiečių tautybės asmenys.⁶³

⁶⁰ TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003, p. 357.

⁶¹ Ten pat, p. 369.

⁶² REMEIKIS, Thomas. Lithuania under German occupation, 1941–1945: despatches from US Legation in Stockholm. Vilnius: Vilnius University Press, 2005, p. 263–269.

⁶³ KOSAKOVSKAJA, Jekaterina. Knygų leidybą Lietuvoje nacių okupacijos metais (1941–1944). *Knygotyra*, 2011, nr. 57, p. 108–112.

Spaudos pramonė Lietuvoje buvo galutinai centralizuota, okupaciniai valdžiai įkūrus taip vadinamą „Spaudos sąjungą“. 1942 m. rugsėjo 23 d. Lietuvos generalinėje srityje išleistas potvarkis⁶⁴ „dėl spaudos ūkio sąjungos įsteigimo“ Generaliniam komisarui von Rentelnui suteikė labai plačius įgaliojimus šioje srityje. Jis galėjo skirti ir atšaukti organizacijos vedėją, keisti statutą bei skirti sąjungai tam tikrus specialius uždavinius. „Spaudos sąjungos“ statute⁶⁵ buvo numatyta, kad organizacija apimta visas su spaudos pramone susijusias Lietuvos įmones. Pagrindinis „Spaudos sąjungos“ deklaruotas tikslas buvo „bendruomenės interesais įvesti ūkinę tvarką ir pakelti darbo našumą grafikos ūkio srityje“, tačiau faktiškai šis potvarkis Generaliniam komisarui suteikė teisinį pagrindą tiesiogiai valdyti visą Lietuvos spaudos pramonę. Kita vertus, tokius veiksmus galima vertinti kaip gana įprastą ekonominę politiką, tuometę krašto ūkio konsolidaciją ar pertvarką, nes tą pačią 1942 m. rugsėjo 23 d. Generalinis komisaras įsteigė ir kitas ūkio sąjungas, pavyzdžiui – durpių ar keramikos.

Nors valdžia perėmė spaudos pramonės valdymą, tačiau jos kontroliuojamos periodinės spaudos leidybai trūko spausdinimo medžiagų. Jau 1942 m. viduryje savo dienoraštyje R. Mackonis pažymi, kad prastėja laikraščiu skiriamos popieriaus kokybė.⁶⁶ Tais metais „Naujosios Lietuvos“ kasdienis tiražas, svyravęs maždaug tarp 18 000–28 000 egz., nuo lapkričio 20 d. sumažintas vos iki 10 580 egz.⁶⁷ Šie pasikeitimai aiškinti popieriaus taupymu, o „Spaudos platinimo įstaigai“ (Pressevertrieb) nurodyta laikraščiais aprūpinti pirmiausia Vilniaus apygardos gyventojus ir tik likučius siųsti į kitas apygardas.⁶⁸

Žinomo lietuvių savaitraščio „Ūkininko patarėjo“ tiražas, 1942 m. pradžioje siekęs 160 000 egz., tų pačių metų vasario pabaigoje taip pat

⁶⁴ *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*, 1942, gruodžio 31, p. 845.

⁶⁵ Ten pat, p. 845–849.

⁶⁶ MATEKŪNAITĖ. Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dienoraščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 12(336), p. 36.

⁶⁷ LCVA, f. R-639, ap. 1, b. 5, p. 1–211.

⁶⁸ Ten pat, p. 14.

buvo sumažintas vos iki 60 000.⁶⁹ 1943 m. Kaune leistas ir vienintelis visoje šalyje platintas dienraštis „Ateitis“ pasirodydavo 90 000 egz. tiražu. Vokiečių pareigūnai pažymėjo, kad buvo reikalingas bent du kartus didesnis kiekis, bet Propagandos skyrius nuo 1943 m. vidurio ketino padidinti tiražą tik 30 000 egz.⁷⁰

Iš šių duomenų akivaizdu, kad vokiečiai nuo pat okupacijos pradžios šalies leidybinę veiklą, spaudos pramonę, dažnai net ir pačių periodinių leidinių nuosavybę siekė valdyti tiesiogiai. Tokia taktika atkartotojo vykdytą – Vokietijoje. Visgi vykstant karui, dėl resursų stygiaus, okupacinis režimas pakankamos net ir patikimų laikraščių pasiūlos užtikrinti nesugebėjo.

Išvados

Įvedę civilinį okupacinį valdymą, vokiečiai nepanaikino iškart po 1941 m. birželio sukilimo lietuvių politinių lyderių įsteigtų laikraščių, tačiau spaudos sistemą praplėtė ir pradėjo aktyviai kontroliuoti. Lietuvoje nacių režimas spaudos leidybą ir jos cenzūrą traktavo kaip būtinybę, norint pagrįsti savo politinius siekius ir valdžią.

Okupantai stengėsi sukurti iliuziją apie tariamą legalios spaudos savarankiškumą. Panašią taktiką 1940 m. Lietuvoje naudojo sovietinis režimas. Tuo metu pokyčius valstybėje turėjo pateisinti sovietinio tipo spauda, kurios dalis dar buvo leista „smetoniškais“ pavadinimais. Toks principas iš dalies turėjo padėti Lietuvos prijungimą prie Sovietų Sąjungos imituoti kaip teisėtą. Vokiečiai vietinių laikraščių puslapiuose siekė analogiškos savo valdžios legitimacijos.

Nacių režimas atmetė bet kokią Lietuvos politinės nepriklausomybės formą. Todėl bent dalis lietuvių žurnalistų naujos valdžios atžvilgiu buvo nusistatę priešišškai, stengėsi bei sugebėjo išnaudoti cenzorių klaidas ir protegavo patriotines idėjas.

⁶⁹ TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neolitas, 2003, p. 357.

⁷⁰ LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26, p. 76.

Lietuvoje žiniasklaidą nacių režimas ribojo panašiomis priemonėmis kaip ir Vokietijoje. Spauda kontroliuota keliais tarpusavyje susijusiais lygiais: sukurta centralizuota propagandos ir cenzūros įstaigų sistema; įtvirtintas Kauno DNB agentūros naujienų pateikimo monopolis; perimta spaudos pramonės ir periodinių leidinių nuosavybės kontrolė. Įvairūs įsakymai, potvarkiai, direktyvos, apskritai, visi šie analizuoti spaudos kontrolės lygiai okupuotame krašte iš tikrųjų neturėtų prasmės, jeigu nepaklusniems nebūtų taikomos griežčiausios sankcijos. Nacių saugumo tarnybų grėsmė ir koncentracijos stovyklų baimė veikė kaip paskutinis žurnalistų kontrolės lygmuo, likusius pavertęs veiksmingais.

Įteikta 2014 m. rugsėjo 24 d.

Literatūra

1. BARANAUSKAS, B.; RUKŠĖNAS, K. Nacionalistų talka hitlerininkams. Vilnius: Mintis, 1970, 185 p.
2. BENDERSKY, Joseph W. A concise history of Nazi Germany. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers, 2014, p. 241.
3. BRANDIŠAUSKAS, Valentinas. Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą: (1940 06 – 1941 09). Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 206.
4. BRAZAITIS, Juozas. Vienų vieni. Vilnius: Vilties spaustuvė, 1990, p. 577.
5. BUBNYS, Arūnas. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 606.
6. BULAVAS, Juozas. Vokiškųjų fašistų okupacinis Lietuvos valdymas (1940–1944 m.). Vilnius: Pergalė, 1969, p. 296.
7. DIECKMANN, Ch. Savivaldos politikos galimybės vokiečių okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 m. Iš: ANUŠAUSKAS, Arvydas; LAURINAVIČIUS, Česlovas. *Lietuva Antrajame pasauliniame kare: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007, p. 125–134.
8. KOSAKOVSKAJA, Jekaterina. Knygų leidybą Lietuvoje nacių okupacijos metais (1941–1944). *Knygotyra*, 2011, nr. 57, p. 100–123.
9. KUBILIUS, Vytautas. Neparklūpdyta mūza: lietuvių literatūra vokiečiųmečiu. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 237 p.
10. MACKONIS, Rapolas. Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos I-kla, 2001, 483 p.

11. MATEKŪNAITĖ, Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dieno-raščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 10(334), p. 39–41.
12. MATEKŪNAITĖ, Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dieno-raščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 11(335), p. 38–39.
13. MATEKŪNAITĖ, Aleksandra. Tarp kūjo ir priekalo. R. Mackonio dieno-raščių publikacija. *Knygnešys*, 1990, nr. 12(336), p. 36–37.
14. MAŽEIKIS, Gintautas. Propaganda ir simbolinis mąstymas: monografija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2010. p. 479.
15. REMEIKIS, Thomas. Lithuania under German occupation, 1941–1945: despatches from US Legation in Stockholm. Vilnius: Vilnius University Press, 2005, p. 731.
16. TREINYS, Mečislovas. Gyvenimas – meteoro skrydis: žurnalisto ir rezis-tento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža. Kaunas: Neo-litas, 2003, p. 503.
17. URBONAS, Vytas. Lietuvos žurnalistikos istorija: periodinė spauda. Klaipėda: Klaipėdos univ. I-kl., 2002, p. 324.
18. WELCH, David. The Third Reich: Politics and Propaganda. 2002 [in-teraktyvus]. Prieiga per internetą: <http://is.muni.cz/el/1423/podzim2013/BSS460/The_Third_Reich_Politics_and_Propaganda.pdf> [žiūrėta 2014 m. rugpjūčio 8 d.].
19. ZELLIS, Kaspars; OLECHNOVIČ, Dmitrij. Karikatūra laikraštyje „Tevija“ 1941–1945 m.: kai kurie šaltinių mokslo kritikos klausimai. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 2(18), p. 50–63.

Šaltiniai

1. *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*. Kaunas, 1941.
2. *Amtsblatt des Generalkommissars in Kauen*. Kaunas, 1942.
3. Generalinis komisaras Kaune. *LCVA*, f. R-615.
4. Laikraščio „Panevėžio apygardos balsas“ redakcija. *LCVA*, f. R-1267.
5. Laikraščio „Naujoji Lietuva“ redakcija. *LCVA*, f. R-639.
6. Saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje. *LCVA*, f. R-1399.
7. Vilniaus miesto apygardos komisaras. *LCVA*, f. R-614.
8. Vokiečių informacijos biuras Kaune. *LCVA*, f. R-634.

The relationship between the official press and the authorities during the German occupation of Lithuania (1941–1944)

Mantas Bražiūnas

Summary

During the German occupation of Lithuania, the Nazis established a broad system of official press. The press was organized mostly by local journalists and political activists who supported the restoration of the former nation-state. In an effort to maintain full, direct control of the media in Lithuania, the Nazi regime implemented various restrictions. This paper examines the specific relationship between the official press and the occupation authorities in Lithuania in 1941–1944.

The author discusses the political context of the press and identifies all circumstances that were essentially important for the media. It is assumed that the occupation authorities controlled the media in Lithuania by the same measures that were already being used in Germany. The key elements of the press control mechanism employed by the Third Reich are singled out in accordance with a study by David Welch. The paper examines the system of Lithuanian press during the occupation taking these factors into account. The study is based mainly on primary sources such as archival documents, memoirs and government decrees.

The main findings of the analysis can be summarized in a few propositions. First of all, the occupation authorities controlled and censored the press in order to protect Germany's political aspirations in Lithuania. The occupants tried to create the illusion of an independent press. In turn, at least a part of the local journalists were opposed to the new government, and sometimes even used the mistakes of censors to promote patriotic ideas in the press. The analysis also indicates that the Nazi regime did indeed use similar measures to restrict the media in Lithuania as it did in Germany. The press was controlled at several interrelated levels: through a centralized system of propaganda and censorship, the Deutsches Nachrichten Büro (DNB) news agency, and the take-over of the printing industry and the media by Nazi authorities.